

Csaba László

Válság, gazdaság, világ

*Adalék Közép-Európa
három évtizedes
gazdaságtörténetéhez
(1988–2018)*

ÉGHAJLAT KÖNYVKIADÓ, 2018

E könyv Csaba Lászlónak az európai gazdaság legutóbbi három évtizedének történetével és gazdasági problémáival foglalkozó húsz művét és köztük öt könyvét követi. A szerző tehát nem újonc e témában, de nem újonc a recenzens sem, aki már ezt megelőzően három recenziót tett közzé Csaba László műveiről. A cikk szellemét szokatlan nyíltsággal adja meg a mottó: „A Törpéknek, hogy Ők is tudják, hogyan jutottunk ide”. Az előszó szerint pedig „elemzésünk alapkérdése az, [hogy] Mi határozza meg a fejlődést hosszú távon, a pályafüggőség (path dependence), ahogy Douglass North felfogásából következne, vagy inkább a társadalmi értékrend és annak változása [...], [a] pályateremtés (path creation) ahogy az értelmező (hermeneutikai) közgazdaságtan vezető alakja, a chicagói Deirdre N. McCloskey érvel”.

■ AZ I. FEJEZET, a Bevezetés nem bevezetés a szó megszokott értelmében, hanem inkább meglehetősen pesszimista hangvételű összefoglalás. Már az első bekezdésben azt olvashatjuk, hogy: „Ha a kezdőpont a liberális felfogás világméretű győzelme[ének], a piacgazdaság és a demokrácia győzelmének tűnhetett sokak számára, mára a helyzet megfordult” (11. oldal). Majd a második bekezdésben: „... a politikában a vezérelvű irányítás, a totalitárius és a tekintélyelvű államok [...] a modernitás és a megújulás jeleinek minősültek, nem pedig valamifajta eltévedést jelentettek” (ugyanott). Ha a szerzőnek szabad ilyen deklarációkkal kezdenie a bevezetést, legyen szabad a recenzensnek is ilyen deklarációval kezdenie a bevezetés ismertetését. A recenzens nem ért egyet ezzel a pesszimista összképpel, még ha vannak

is olyan elemei a valóságban, amelyek alátámasztani látszanak.

A szerző érvelését azzal folytatja, hogy: „*A demokrácia lényege azon fékek és ellensúlyok, ama átláthatóság és elszámoltathatóság, pártatlanság és közérdeket követő közigazgatás együttese, amit jobb híján liberális berendezkedésnek nevezünk*” (12. oldal). Ezután az önfelszámolás példajaként a XX. századi Weimart, a felszámolás példajaként pedig a XXI. századi Oroszországot és Egyiptomot hozza. Ámde, kérdezi a recenzens, a liberális demokrácia példaképének volt-e tekinthető a XIX. századi Poroszország által létrehozott és az I. világháború végéig, majd azután is fölülről irányított Németország, ahol a liberális demokrácia mostani fölszámolásáról a szerző nem ír, és nem is írhat, mert ennek nem lenne alapja. Avagy volt-e valaha is mélyen gyökerező és évszázados múltra visszatekintő liberális demokrácia Oroszországban vagy Egyiptomban, ahol ennek felszámolását a szerző, mint világméretű tendencia bizonyítékát hozza fel? Nem lenne helyesebb, kérdezi a recenzens, ez eseteket egy olyan világméretű tendencia átmeneti megőrésének tekinteni, amely visszavonhatatlanul elsöpörte a diktatúrákat Európa közepéről és déli részéről, sőt keleti részéről is, még ha itt helyenként tapasztalhatók is a múlt visszatérésének némi elemei, ámde e rendszer önfelszámolásának jelei aligha tapasztalhatók ott, ahol e rendszernek megvannak a szilárd történelmi hagyományai. Legyen szabad tehát kétségemet kifejezni az iránt, hogy a 2009–2016 közötti időt „*az illiberális kísérletezés fősodorrá válásának időszaka*”-ként éltük meg (18. oldal), még ha az ilyen szellemű kísérletezés kétségbevonhatatlan tényei valóban tapasztalhatók voltak. A szerző ezt követően három korszakot különböztet meg a vizsgált 30 éven belül, az 1988–1999., az 1999–2008. és a 2009–2016. évi időszakot. Földrajzilag is három területet különböztet meg: a Baltikumtól Magyarorszáig terjedőt, a Balkánt és az ettől keletre eső részt,

ezzel pontosan megadja elemzésének idejét és területét.

■ A II. FEJEZET címe „*Előzmények: összeomlás, remények és fordított tervezés*” szerintem nem felel meg teljesen a fejezet tartalmának. Szó van ugyan egyes általánosan elterjedt tévedésekről, valamint az orosz társadalom alapvető egalitarianizmusáról, ami valóban fontos magyarázata a történeteknek, a fejezet központjában azonban a SLIP, a stabilizáció, a liberalizálás, az intézményépítés és a privatizáció négyesének ismertetése és értékelése áll. A szerző egyértelműen leírja, hogy „*a SLIP egészében és tapasztalatokkal alátámasztva egyértelműen jólét- és versenyképesség-növelő, hatékonyságjavító csomag*”. A recenzensnek, számos más szerzővel együtt, vannak némi kétségei ennek a talán túlságosan is leegyszerűsítő nézetnek a teljes helyessége felől, és ezzel foglalkozott is néhány munkájában, de teljesen tévútra mennénk, ha itt megkísérelnénk ennek a kérdésnek a részletekbe menő tárgyalását. A szerző le is írja, hogy: „*A rendszerváltás csodája elmaradt, a háború utáni újjáépítés – más feltételek között – nem is ismétlődhetett, és ezért nem is ismétlődött meg. A fölvirágzás helyett az első évtizedben súlyos visszaesés, tömeges munkanélküliség, meredeken csökkenő foglalkoztatási ráta és elhúzódo, lassú talpra állás következett. [...] Ezért sokan joggal, mások kevesebb joggal, de úgy érezték: az átalakulás történelmi kudarc.*” A szerző mint ha teljes felmentést adna az érintett és a vezető országok politikai vezetésének ezért a kudarcért. Szerintem is van alapja felmentésnek, de nincs teljes megalapozottsága, és ez is olyan kérdés, amelynek teljes megvitatására itt nincs lehetőség.

■ A III. FEJEZET részekre bontja az eddigi egységes elemzést, és négy kiemelt országgal, Lengyelországgal, Kelet-Németországgal, Oroszországgal és Magyarországgal foglalkozik. A fejezet címe: „*Eltérő utakon eltérő vég-*

pontokba (1988–1999)” a lehető legjobban fejezi ki a szerző alapvető mondanivalóját: a szovjet uralom alól felszabadult országok a saját útjukat járták, és nem lehet megállapítani közös, valamennyire érvényes törvényszerűségeket.

A Lengyelországgal foglalkozó alfejezetnek az előzményekre vonatkozó legfontosabb megállapításai szerint Lengyelországban – akárcsak Németországban és Magyarországon – a szovjet főhatalomnak sohasem volt jelentős bázisa. Az 1980-as évtized Lengyelországa a gazdasági stagnálás és a szellemi politikai pezsgés kettősségével volt jellemezhető. A korábbi szellemi pezsgéstől nem független bizonytalanság évei után csak az 1993 után hatalomra jutó baloldali-parasztpárti koalíció hajtott végre az állampénzügyeket alapjaiban érintő lépéseket. Állandósult azonban a magas munkanélküliség, és ezért aligha lehet csodálkozni a rendszerváltozás kedvezőtlen megítélésén.

A Németországgal foglalkozó alfejezet címe ismét tökéletesen fejezi ki a lényegét: „*Kelet-Németország: az új Mezzogiorno*”. „*Nehéz nem gondolni arra, hogy az olasz egység 1871. évi végleges létrejöttét követően épp a valutaunióval megnőtt verseny tette tartósan tönkre a korábban virágzó Dél-Itáliát*” (50. oldal). Vagy: „*A keleti tartományok talpra állása már 1996-tól kezdve lelassult, és a konvergencia azóta sem figyelhető meg*” (ugyanott). Végül: „*A keleti tartományok lakossága az újraegyesítést követő negyedszázadban ugyanannyival csökkent – 1 millió fővel –, mint 1949–60 között*” (ugyanott). Hogy a szerző szófordulatát használjam, „*nehéz nem gondolni arra, hogy*” talán ezek az itt idézett mondatok fejezik ki a legjobban a kelet-közép-európai országokban történtek közös vonásait. Ezt még jobban aláhúzza a szerző szövegének majdhogynem záró mondata, amely szerint „*Kelet-Németország, azaz a háború előtti Mittelddeutschland az ország kimondottan iparosodott és fejlett része volt*” (51. oldal).

A címadás zsenialitása az Oroszország-

gal foglalkozó alfejezetben is megmutatkozik: „*A kör négyszögesítése nem sikerült*” (51. oldal). Amint ezt nagyon jól tudjuk, a kör négyszögesítése lehetetlen, mert az egyenesek és szögek világa alapvetően más, mint az egyeneseket és szögeket kizáró körök világa, ezért a mai nyugati országokétól eltérő történelmi hagyományokra felépülő országok „*nem keres[het] nek olyan értelemben nemzeti külön utat, hogy eme különneműség a demokrácia és a piacgazdaság alapvonásait is érinthetné*” (53. oldal). A valószínű gazdasági reform „*a demokrácia és a piacgazdaság alapvonásai*”-nak elfogadása nélkül lehetetlen, és eleve kudarcra van kárhozthatva. Az események részletes leírása itt nem reprodukálható, csak a végkövetkeztetés: a gazdasági rendszer 1998-ra már lényegében piacgazdasággá vált, és 1999-től folyamatosan a növekedés pályájára állt.

Az utolsó alfejezet Magyarországgal, „*az átalakulás éltanulójá*”-val foglalkozik, az ország éltanuló voltának részletesebb alátámasztását azonban nem találhatjuk meg e fejezetben. A végkövetkeztetés: „*Más stílusban ugyan, de ugyanazt a darabot játszotta a zenekar*” (60. oldal), valamennyi kormány 2000-ig és a kor végén valamennyi párt „*sok tekintetben hasonlóan populista platformról*” (ugyanott) muzsikált.

Az Összegzés megismétli ugyanazokat az alap gondolatokat: „*Az egyes országok [kiinduló] helyzete lényegesen eltért*” (61. oldal), a „*közös kihívásra adott eltérő válaszok más-más pályára helyezték a tárgyaló országokat*” (ugyanott), és „*a Nyugathoz való közeledés – a konvergencia – szép álom maradt*” (ugyanott).

■ A IV. FEJEZET központjában az EU keleti bővítése áll. A szerző kimondja a legnagyobb pozitívumot: „*Az EU keleti kibővülése a [...] demokráciaexport gondolatának lényegében egyetlen sikeres történelmi példájának tekinthető*” (65. oldal), de ki meri mondani a nehezen kimondható igazságokat is: „*A keleti kibővítés, mint kényelmetlen és terhes történelmi kötele-*

zetség, egy már másra nem áthárítható örökséggel való megbirkózás volt” (66. oldal), továbbá: „A tagjelölteknek lényegében önerőből kellett meglépniük mindama lépéseket, amelyeket a régi tagok sok éves előkészület és átmeneti szakaszok után értek el 1999-re” – avagy mindmáig sem (69. oldal). Emellett „az integráció monetáris modellje, az EMS meglehetősen szigorú és semmiképp se a felzárkózó országok sajátos igényeit megjelenítő gazdaságpolitikai tancrendet intézményesített. Különösen a 2008–2009. évi válságot követő vitákban vált az egyértelművé, hogy amit a tagjelölteknek adott és változtathatatlan elrendezésként kellett elfogadniuk, se nem teljes körű, se önjáró, se változtathatatlan, sőt az EU alapszerződésével sem teljesen konform megoldások sorát jelentette, amit épp a válság hatására lényeges pontokon kellett kiegészíteni” (69. oldal).

A nagyrészt csak egyes országokra vonatkozatható részletek mellőzésével térjünk át azonnal az összefoglaló és legáltalánosabb következtetésekre. Ezek szerint „a lényeg az, hogy az ország elitje – és társadalma – részese-e a nyugati értékrendnek, azonosul-e belsőleg az euroatlanti integrációs szervezetek képviselte értékek, nézetek és megoldások egészével? Avagy utóbbit csak a pénzhez jutás kellemetlen föltételének, esetleg biztonságpolitikai potyautazás (szebben: költség-takarékosság) eszközének tekinti. [...] Mindebből előzetes jelleggel levonhatunk egy messzebbre mutató tanulságot is. Láthatólag sok múlik az anyagi feltételeken, a politikai végrehajtási képességen. De talán még több múlik azon, hogy egy-egy társadalom és annak elitje hova pozícionálja önmagát. [...] Az európai egységesülés és az ilyen-olyan okokból lemaradt szomszédság fölzárlóztatása a kellemest a hasznossal ötvözte” (77–78. oldal), vagyis a keleti bővítés az eredeti tagországok számára nemcsak elkerülhetetlen kötelezettség volt, hanem hasznot is hozott nekik. Hogy ennek nem kellett volna-e jobban megmutatkoznia a csatlakozási feltételekben, ezt a kérdést nem veti fel a szerző, de a recenzens vállalkozik erre.

■ Az V. FEJEZET, amely „Az elszalasztott lehetőségek évtizede 1999–2008” címet viseli, a könyv eddig tárgyalt részének feltétlenül, de nagy valószínűséggel a könyv egészének legfontosabb része. Nem más, mint az EU feltétlen hívének jajkiáltása azért, hogy az ügyek nem haladtak úgy, ahogy haladniuk kellett volna, sőt ahogy haladhattak volna.

A fejezet bevezető része hat pontba szedve írja le, hogy ez az évtized miért volt a világgazdaság egyik aranykorának tekinthető, és ezért miért lett volna a legjobb alkalom a gyors előrelépésre az EU ügyében.

① Ez volt a nagy mérséklet, a *great moderation* időszaka. Nem volt semmi nagyobb probléma, és minden kormány eklektikus-pragmatikus politikát folytatott.

② Ez volt az *információs forradalom* időszaka, amely alapjaiban megjavította a fizikai infrastruktúrával gyengén ellátott országok és térségek csatlakozási és fölzárlózási lehetőségeit.

③ Kedvezőek voltak a pénzügyi feltételek a felzárkózó országok számára.

④ Érvényesült a világgereszkedelem szabadsága, a nemzetközi vámszint 1–1,5 százalékkára állt be.

⑤ Általános volt a bizakodás, a derülátó világkép.

⑥ Az európai integráció addigi menete a részletekkel keveset törődő milliók számára nagy biztonságérzetet adott.

Voltak bajok is. A szerző itt ismeri be a SLIP korlátait, amivel a SLIP tárgyalása során nem foglalkozott: „a deregulálás és a liberalizálás szükséges, de nem elégséges feltétel” (84. oldal), a recenzens szerint azonban felvetődik a kérdés, hogy nem volt-e ezekből egy kicsit túl sok. Nem volt-e túlzás „a tartósan alacsony – sőt negatív – kamatláb? Miért kellett elakadnia mind a mélyítésnek, mind a további bővítésnek? Végül hogy kerülhetett sor arra – kérdi a recenzens, még nagyobb súllyal, mint a szerző –, hogy az európai alkotmányt az unió ügyét általában támogató két ország, Franciaország és Hollandia is

elutasította? A szerző ezután hosszasan foglalkozik az Európai Pénzügyi Unió, az EMU kérdéseivel, és utal ugyan Feldstein és Stiglitz nézeteire, de egyértelműen leírja, hogy „bizonyára nem állja meg a helyét az a – politikai diskurzusban immár többségi – nézet, ami szerint az európai integráció modellje eleve hibás konstrukció volt, ami azért nem működött maradéktalanul 2008–2012 között, mert nem is működhetett” (89. oldal). A recenzens szerint azonban fölvetődik a kérdés, hogy nem kellett volna-e nagyobb figyelmet szentelni a szélsőséges radikalizmussal igazán nem vádolható Feldstein immáron 22 éve előadott aggodalmainak.

Ezeknek a súlyos kérdéseket fölvető és a szerzőt nyilvánvaló módon személyében is érintő kérdéseknek a tárgyalását a szerző azal zárja le, hogy „az unió önmagában még egy tényérnyi országgal szemben sem tudja értékeit érvényesíteni, ha az országon belüli hatalmi és pénzügyi összefonódások ennek kimondottan ellenében hatnak” (92. oldal). Befejezésként pedig a szerző leírja, hogy: „A balti államok, Szlovákia és Románia teljesítménye történelmileg kiemelkedő, [...], ugyanakkor egy sor más ország – térségünkben Horvátország, Szlovénia, Magyarország és Bulgária, valamint Délkelet-Európa és a posztsovjét térség csak igen korlátozottan és átmenetileg részesült a[z] új lehetőségekből” (94. oldal). A recenzens ehhez csak azt teheti hozzá, hogy tudomása szerint mindez valóban így van, mindez nagyon elgondolkoztató, az okok alapos tárgyalásának nem ez a helye, de ez az alapos tárgyalás elkerülhetetlen.

■ AZ EZT KÖVETŐ TERJEDELMEK VI. FEJEZET az 1999–2008. év közötti idővel foglalkozó országtanulmányokat közli, de ezek részletekbe menő ismertetésére ebben a már így is túlméretezett recenzióban nincs lehetőség. A recenzens a fejezet bevezető megkezdésében találta meg viszont a következő, nagyon is elgondolkoztató mondatokat: „A többek által modellértékűnek tekintett Szlovénia [...] ekkor

valóban nem szembesült még az unió egyre szigorodó pénzügyi szabályozásával, de ez a későbbi időszak példátlanul nagy pénzügyi összeomlásnak ágyazott meg. Az a látszat, hogy a szlovének mintegy megúszhatják a rendszerváltozással és az uniós tagsággal járó költségeket, s ekképp a szociálisan érzékeny átmenet példájává válhattak, hamarosan szertefoszlott” (97. oldal). E fejezet központi kérdése azonban nem ez, hanem az, hogy „az említett évtized miért nem vált az akkoriban adottságnak vett tartós felzárkózást meg-alapozó döntések időszakává” (98. oldal).

A szlovénnel foglalkozó résszel kapcsolatban elkerülhetetlenül le kell írnom az ezzel kapcsolatos keynesi álláspontot. Keynes meghatározottabb véleménye volt, hogy minden nemzetközi szervezetnek valamennyi tagja érdekét kell szolgálnia, és egy tagtól sem kívánhat áldozatokat. Megítélésem szerint a vezető államoknak arra kellett volna törekedniük, hogy csökkentsék a rendszerváltó országok ezzel járó költségeit, amit nem vagy nem kellő mértékben tettek meg. Azt viszont végképp nem értem, hogy mik is „az uniós tagsággal járó költségek”. Az új uniós tagok tagságukat az ezzel járó előnyök reményében vállalták, és nem az ezzel járó költségek ellenére kellett vállalniuk. Az unió természetes kötelessége lett volna a költségek csökkentése vagy megszüntetése. Ez azonban csak része annak a központi kérdésnek, hogy „az említett évtized miért nem vált az akkor adottságnak vett tartós felzárkózást meg-alapozó döntések időszakává” (98. oldal). Talán gazdasági hátrányok vállalásával kellett fizetni az unió által az újonnan jötteknek adott „unió-és euróérettségi bizonyítvány”-ért?

A Németországgal foglalkozó alfejezetben a müncheni IFO-intézet és a kielői Világgazdasági Intézet közti alapvető nézetellentét leírása a legérdekesebb. A keleti országrész megmerevedésének okai közül az innováció kritikus gyöngegét tartom a legfontosabbnak.

Az Oroszországgal foglalkozó terjedelmes alfejezet címe azt a kérdést veti föl, hogy „mi-

ért nem lett Putyinból Pinochet” (105. oldal), vagyis a politikai teljhatalom miatt nem vezetett gazdasági fellendülésre, különös tekintettel arra, hogy *„az orosz állambáztartás is és a fizetési mérleg is rendszeres többletet mutatott”* (110. oldal). A szerző meggyőző válasza, *„hogya a Putyin körüli erőközpont kizárólag hatalomtechnikai szempontokat követett”* (111. oldal), ami nagyon is figyelemreméltó megállapítás számunkra is.

A Lengyelországgal foglalkozó alfejezet központjában a belpolitika áll, amivel itt nem foglalkozhatunk. A szerző legfontosabb megállapítása, amelynek nem vállalkozhatom sem a megerősítésére, sem a cáfolatára, hogy a lengyel vezetés visszariadt a bátrabb lépésektől, aminek árát hosszabb távon fizetheti meg a lengyel társadalom a szőnyeg alá söpört problémák gondjainak felszínre kerülésével.

Az utolsó, Magyarországgal foglalkozó alfejezetet is a belpolitika uralja, és a végkövetkeztetések szomorúak: *„A 2006. szeptemberi fékezés hatására a kocsni tartósan elakadt (egész 2013-ig)”* (121. oldal). *„A napi válságkezelés mellett se idő, se alkalom nem maradt a távlatos lépésekre”* (ugyanott). *„Szakmai és politikai egyetértés híján [...] jó két évtizeden át nem születtek reformok. Ez – nem meglepően – a közepes fejlettség csapdájába vezetett”* (122. oldal). Az ezt a fejezetet bezáró Köztes mérleg a korábbiakkal összhangban azt hangsúlyozza, hogy *„minden országban a belső politikai és társadalmi erőviszonyok voltak meghatározók”* (125. oldal), tehát nincs az egész régióra jellemző összkép.

■ **AZ UGYANCSAK TERJEDELMESEN VII. FEJEZET** a könyv talán legérdekesebb, de a leginkább vitatható és a legnehezebben ismertethető fejezete. Mind a volt szocialista országok átalakulásának, mind pedig az EU problémáinak megvan a bőséges irodalma, és megvan az általánosan elfogadottnak tekinthető nézetrendszer is, legalábbis a főiránynak tekinthető irodalomban,

de ez nincs így a legutóbbi világgazdasági válsággal kapcsolatban. Van ugyan kiterjedt irodalom, de semmiképpen sem mondható, hogy megvan az egyetértés. Ezért itt nem tehető meg az, amit e recenzius az eddigiekben tett: ismertette az általánosan elfogadottnak tekinthető nézeteket, és nem ment bele a leginkább problematikus kérdések tárgyalásába.

A pénzügyi válságok mechanizmusával foglalkozó első alfejezet aligha minősíthető másnak, mint egy ezzel foglalkozó tankönyv 12 oldalas rövidített változatának, amelynek további rövidítése lehetetlen. Az ismertetést arra a végkövetkeztetésre merészelem redukálni, hogy: *„A pénzügyi válságokat nem lehet kiküszöbölni, nem lehet időpontjukat előre jelezni, hanem a tudomány prediktív erejének határait [...] őszintén be kell ismernünk.”* A szerző szerint ennek ellenére szükség van beavatkozásra, amellyel, ha nem is előzhető meg a válságok, de mérsékelhető pusztító hatásuk. Ez őszinte, de mégsem a legpozitívabb következtetés, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a szerző e fejezet ezt megelőző részében a következőket írja: *„A tapasztalat azt mutatja, hogy a kötött nemzetközi devizarendszer, Bretton Woods 1971. évi fölszámolása óta és a nemzetközi magántőke-áramlások abszolút túlsúlyra jutásával a recesszió értelmű válságok visszatértek a modern világgazdaságba”* (131. oldal). Ha tehát az 1946 és 1971 közötti 25 évben, a keynesi gondolatok uralma és az ezeket a gondolatokat legalább részben megvalósító Bretton Woods-i rendszer léte idején el lehetett kerülni a válságokat, akkor létezhet és 25 évig létezett is olyan nemzetközi pénzügyi rendszer, amely elkerülhetővé teszi őket, és ennek megtalálhatósága nem utasítható el eleve. Ezzel a kérdéssel részletesen foglalkozik a recenzius nemrég megjelent könyve.

A következő alfejezet kísérletet tesz a 2008–2009. évi válság értelmezésére. A kiindulópont, hogy egyre többeknek jutott befektetés, vagyis egyre többen vehettek fel hitelt,

amint ebben általános az egyetértés, azonban a deregulálás és a pénzügyi újítások terjedése folytán megnőtt az információk aszimmetria, és ezért a veszélyérzet elmaradt a valós kockázati szint mögött, ami tarthatatlan mértékű hitelezésre vezetett. Ehhez járult a laza monetáris politika, az alacsony, sőt zérus, illetve negatív kamatok hosszú időn keresztül fenntartása, és mindezek együtt olyan hitelek nagymértékű nyújtására vezetett, amelyek bedőlése a válság kitörését okozta. Teljesen megalapozottnak látszik tehát a szerzőnek az a végkövetkeztetése, hogy erős a késztetés a túlzott kockázat vállalására, gyengék az ellensúlyok és fékek, pontatlanok és nem megbízhatók a kimutatások. Ehhez hozzájárul a nyereségkényszer, nincsenek ellenőrző mechanizmusok a piacon belül, és ilyen körülmények között a válság szintje szükségszerű.

Az itt leírtakból egyenesen következnek ezt a fejezetet lezáró utolsó, összefoglaló alfejezet legfontosabb következtetései: „Az állami beavatkozás korlátai [...] felismerés[é]nek nem szabad a gazdaságpolitikai nihilizmushoz [...], a 'fel a kezekkel' politika elfogadásához vezetnie. Egyetértünk a Ben Bernanke és Tim Geithner könyvében alaposan és gyakorlati alapon kifejtettekkel, hogy a 'fel a kezekkel' politika hirdetése nem pusztán együgyű közgazdaságtan, hanem egyben „a kisiklásokért súlyos felelősséget viselő politikai és ideológiai alapállás is” (149. oldal). A részletekbe menő javaslatokkal itt nem lehet foglalkozni, de idéznem kell a záró mondatot: „A döntéshozók és az írástudók felelősége nem megkerülhető” (152. oldal).

■ **A VIII. FEJEZET** a válság utáni Európai Unióval foglalkozik, a bevezetés szerint egyetlen kérdésre koncentrálna: „Az Európai Unióban részben tervezett, részben be is következett változások együttesen milyen külső keretrendszert adtak az átalakult országok számára” (155. oldal). A bevezetés megelőlegezi az eredményt is: „Az EU-tagság nem járt olyan mértékű gazda-

sági előnyökkel és politikai-intézményi, valamint általános civilizációs hatással, ami a térség választóinak túlnyomó többségét lenyűgözte volna, más szóval megfelel[t volna] – talán eltúlzott, de egyértelmű – várakozásainak” (ugyanott). A szerző e határozott és egyértelmű állásfoglalása ellenére az EU határozott híve marad, és helyteleníti azt a gyakori eljárást, amely minden jót a nemzeti kormányoknak, és minden rosszat a „senki által meg nem választott brüsszeli bürokratáknak” (156. o.) tulajdonít.

Az első alfejezet a bevezetésben már leírt központi kérdéssel foglalkozik: milyen növekedési környezetet ad az EU az új tagállamoknak? Az itt leírtak még konkrétabbá teszik a bevezetésben leírtakat: „Az EU alapjaiban ma is a hat alapító tag által kialakított keretben és szempontrendszer szerint működik”. Az északi, déli és keleti bővítéshez „különbféle zárványok és nyulványok kötődnek [...], de nem ők határozzák meg a főirányt” (ugyanott). „Az EU-nak nincs átfogó és kiemelt stratégiája, amely a kevésbé fejlett államok fölzárkóztatását kiemelten kezelné, [noha] nem mondhatjuk, hogy ez a szempont egyáltalán nem jelenne meg” (ugyanott). „Alapos elemzések szerint az uniós régiók közti közeledés, a gyengébbek felzárkózása a vizsgált időszakban sem volt megfigyelhető a valóságban, [noha] épp ennek kellett volna bekövetkeznie” (157. oldal, kiemelés tőlem, Sz. Gy.). A kevésbé fejlett területeknek adott juttatások mértéke „messze elmarad a szövetségi államokban megvalósult transzferuniótól, például a svájci vagy a német tartományok közti pénzügyi kiegyenlítés arányaitól, ráadásul a források sem arányuk, sem mértékük szerint nem a kevésbé fejlettek fölkarolása szerint áramlanak”(ugyanott). Az itt leírtak annyira fontosak, hogy nem volt elkerülhető szó szerinti idézésük. Az alfejezet további része az euróval foglalkozik, megállapítja, hogy „szigorúan szabálykövető költségvetési és monetáris politika melletti elköteleződést jelenít meg” (158. oldal), és ez az, ami összegeztethetetlen az Orbán-kormány »unortodox«

jelzővel illetett gazdaságpolitikájával” (160. oldal). A jóindulatú, önkéntes szabálykövetésre irányuló szándék azonban számos más tagállamban is meggyengült.

A következő alfejezet azt írja le, hogy a válságkezelés „lopakodó nemzetekfelettségre” (kiemelés tőlem, Sz. Gy.) vezetett. A választott megoldások „rendre felülírják a szuper-szuverenitási alapra helyezett uniós alapszerződést” (164. oldal). A részletek tárgyalása nélkül is kétségtelen, hogy a szerző egyetért ezzel, sőt ezt elkerülhetetlennek tartja. Ehhez szorosan kapcsolódik a válság és Nagy-Britannia kilépése utáni állapottal foglalkozó alfejezet, amely mindenekelőtt megállapítja, hogy „jól láthatóan, legkésőbb 2012-re valósággá vált a kétsébséges integráció. [...] Az övezet tagjai együttműködésüket olyan szinten elmélyítették, hogy arra a korábbi szakirodalomban senki sem számított” (168. oldal). „A kimaradók csoportja [viszont] tartósan a tehetetlen megfigyelő szerepére ítélte önmagát” (169. oldal). Ezt a szerepet a szerző nyilvánvaló módon nem tartja vonzónak. Arra a végkövetkeztetésre jut, hogy „a közös szabályok – az emberi jogi kérdésektől a versenyszabályokig – az élet minden területén egyre inkább egy államszövetség (Staatenbund, kiemelés tőlem, Sz. Gy.) jellemzőit mutatják, a közös válságkezelő alapoktól [...] egészen a halálbüntetés tilalmáig terjedően” (172. oldal). Ez a megfogalmazás és ez a működési mód adhatja szerintem a legjobb megoldást az EU problémáira.

Az e fejezetet lezáró Köztes mérleg azt az alapvető kérdést veti föl, hogy „a harmadik vizsgált évtizedben az EU mint az átalakult országok fejlődésének intézményi kerete és gazdasági közege mennyiben segítette, és mennyiben gátolta a 2014-ben belépett új tagállamok fejlődését” (173. oldal). A szerző hangsúlyozza, hogy csak „néhány előzetes következtetés megfogalmazására vállalkozhatunk” (ugyanott). A továbbiakban követni fogom a könyv pontjait.

① „Az EU belső integrációs dinamikája, az 'európai projekt' iránti lelkesedés a meghatározó országokban is alábbhagyott. A maastrihti szerződés óta felülről kezdeményezett, a politika által előzetesen megálmódott, kiszámított, és bevezetett reformlépésekre és új integrációs politikák kialakítására nem került sor” (ugyanott).

② „Nem került sor jelentős források mozgósítására [...], amennyiben az uniós forráselosztást a szokások szerint az Egyesült Államok, Brazília, Németország vagy más szövetségi államok működéséhez mérjük” (ugyanott).

③ „Az EU legfőbb vonzereje ezért a 2007 utáni időszakban a valutaunió volt. [...] Ez [...] lehetővé tette, hogy egy sor fejlesztés kedvező feltételekkel valósuljon meg, kiemelten a magán-szektorban” (173–174. oldal).

④ „A válság kikényszerítette az európai pénzügyi unió tervének befejezését, kiegészítését és elmélyítését is. [...] Egy új válság [esetleges] bekövetkeztekor [...] az EU nem lesz készületlen” (174. oldal).

⑤ „2012-re már valósággá vált a kétsébséges Európa” (ugyanott).

⑥ „Nagy-Britannia kilépésével [...] a maradék unió egységesebb lett” (175. oldal).

⑦ Ami ismétlés, de szerintem a legfontosabb: „Az EU-ban létrejött egy, a vízióktól lényegesen elütő, de valóságos közösség, [és ez] egy történelmileg páratlan és számos új lehetőséget megnyitó államszövetség (kiemelések tőlem, Sz. Gy.) kereteit hozta létre az általunk tárgyalt évtizedben” (ugyanott).

⑧ „A hosszabb államisággal rendelkező országok vitték a különutas politikát, ezzel szemben az új államok [...] tankönyvszerűen épültek be az európai integrációba (176. oldal).

⑨ „Nem igazolható az a sokat hangoztatott vélelem, hogy 'kívül tágasabb' lenne (ugyanott).

A recenzens szinte bocsánatkérően teszi hozzá a Köztes mérleg ismertetéséhez, hogy elkerülte a problematikus kérdések vitatását, ebben azonban a szerzőt követte. A szerző is és a

recenzens is óriási történelmi vívmánynak tartja, ami eddig történt, és a szerző ezt a könyvet, a recenzens pedig ezt a recenziót nem tartja alkalmas keretnek egyes súlyos problémák és főként egyes messzire vivő gondolatok részletesebb tárgyalására. Arra azonban mégis utalnom kell, hogy ez a Köztes mérleg nem adott és nehezen is adhatott volna kielégítő választ a bevezetésben fölített kérdésre: mennyiben segítette vagy gátolta az EU az új tagállamok fejlődését?

■ A IX. FEJEZET annak tárgyalásával kezdődik, hogy mit is jelent a világgazdaság új szakkváltása. Mindenekelőtt nem jelenti a kialakult gazdasági és társadalmi rend alapvető megrendülését, mert a mostani válság sokkal kisebb méretű volt, mit az 1929-es, az azonban kétségtelen, hogy az állam gazdaságpolitikai szerepvállalása megnőtt. Ez az Egyesült Államokban, az ottani örökletes közszellem miatt átmeneti és a piacot kiegészítő jelenségnek bizonyult, Európában viszont az eltérő örökletes közszellem, mindenekelőtt a szociális piacgazdaság szelleme miatt tartós jelenségnek. Ennek elismerése ellenére a szerző a leghatározottabban állást foglal a személyek délről északra irányuló áramlásának fenntartása mellett, valamint a Stiglitz és *Greenwald* által képviselt nézetek ellen. Ugyanakkor a szerző teljes mértékben egyetért e neves szerzőpárosnak az oktatás és továbbképzés elsődlegességére vonatkozó nézeteivel, és ugyanolyan fontosnak tartja a munkapiacban való részvétel magas arányát.

A második alfejezet az európai integráció és főként az euróövezethez való csatlakozás értékelésével foglalkozik, és semmi kétséget sem hagy afelől, hogy a legpozitívabban értékelem mind az övezetet, mind a hozzá való csatlakozást. Pontokba foglalt véleménye szerint ezek következménye (1) az árstabilitás, (2) az árfolyamkockázat megszűnése, (3) az egyetlen ár mikroökonómiai törvényének érvénye-

sülése és a tranzakciós költségek lenullázódása, (4) a befektetés alacsonyabb költségszintje és a nagyobb befektetői biztonság, (5) a árák összehasonlíthatósága és az értékesítés szabadsága, (6) a közös uniós szabályozás és intézményi rendszer működésének kedvező hatásai, végül – és az utalás a római korra már korábban megjelent – a limesen belül lenni egyértelműen előnyösebb, mint az ajtón kívül maradni. Ezt követően a szerző hosszasan és meggyőzően tárgyalja, hogy „*az új tagállamok számára nem a nemzetgazdasági szinten elhanyagolható transzferek és a kétes hatékonyságú [...] kohéziós és mezőgazdasági politika volt a hozamok forrása, [hanem] sokkal inkább [...] a schengeni rendszer [...], a négy szabadság keretében megvalósuló tőke- és áruáramlás*” (191. oldal). A keynesi gondolatrendszerhez ragaszkodó recenzens ugyanakkor ezt az érvelést egyoldalúan neoklasszikusnak tartja, és hiányolja a foglalkoztatás, a növekedés és mindenekelőtt a felzárkózás feltételeinek tárgyalását. Ezt annál inkább megteheti, mert a szerző a korábbiakban határozottan és negatív hangsúllyal írta le, hogy az uniónak nincs a kevésbé fejlett országok felzárkózását előmozdító fejlesztési politikája.

A harmadik alfejezetben a szerző az integráció átrendeződésének hatásait mutatja be. Kiemeli, hogy : (1.) „*A Lisszaboni Szerződésben foglaltakkal éles ellentétben a nemzetek fölötti és technokratikus logikát követő döntések köre kiterjedt és intézményesült.*” Ezek a változások tartósnak látszanak, és a szerző szerint „*önmagában véve a hatáskörök följebb csúszása, ahogy az uniós zsargonban mondják, a 'közösségi módszer' szerepének növekedése nyilván nem kifogásolható*” Ugyanakkor: (3.) „*Meredeken csökkent a hagyományos ágazati politikák szerepe*”, viszont: (5.) „*Jelentősen megnőtt [...] a közös belbiztonsági, valamint a közös kül- és védelmi politika szerepe*”. Mindezek folytán „*az uniós politika korlátozott sikere nem fordítható le úgy, hogy megnövelte volna az új tagállamok mozgás-*

terét” (191–196. oldal). A fejezetet lezáró Köztes mérleg a feltett alapkérdésre azt a választ adja, hogy „*az unión belül végbement nagy ívű változások túlnyomó része vagy kifejezetten előnyös volt az EU új tagállamai számára, vagy legalább nem akadályozta, hogy ésszerű [...] politikákat alakítsanak ki*” (196. oldal).

■ A X. FEJEZET visszatérés a már ismételten kiemelten tárgyalt négy országhoz, Németországhoz, Lengyelországhoz, Oroszországhoz és Magyarországhoz. Célszerű már itt előrevételezni a Köztes mérlegnek nevezett összefoglalásnak azt a tételét, hogy itt sikerült „*sikeres, félsikerű, stagnáló és széteső példát mutatni, amelyek mindegyike ugyanazon világgazdasági környezetben, azonos európai politikai és világesemények sodrásában alakult*” (228. oldal), vagyis hogy ugyanazon világgazdasági környezetre másként, sikeresen és sikertelenül is lehet reagálni, tehát az egyes országoktól függ, hogy mi történik. Németország a sikeres ország, Lengyelország a félsikerű ország. Oroszország a stagnáló ország, a széteső ország pedig Magyarország. A részletekkel nem lehet foglalkozni ebben a már így is túlméretezett recenzióban, és különösképpen nem lehet foglalkozni Magyarországgal, mert saját hazánkról nem írhatunk az objektív ismertetés látszatával és a vita elkerülésével. Az e könyvben leírtak azonban indokolttá teszik egy ezzel a kérdéssel foglalkozó sajtóvita megrendezését.

■ A XI. FEJEZET, amely a: „*Miért is maradt el az új gazdasági csoda?*” címet viseli, teszi ezt a könyvet igazán radikálissá. Célszerű itt is már e bevezetésben idézni az ezt a fejezetet követő és „*Zárszó helyett*” (249. oldal) címet viselő Zárszó bevezető mondatát, amely szerint: „*Írásunk némileg váratlanul erősen konzervatívra sikeredett*”. Nem tudok egyetérteni ezzel a mondatral, vagy ha igen, akkor csak annyiban, hogy az I–IX. fejezet viszonylag visszafogott, a XI. fejezet és a Zárszó viszont egyértelműen radikális.

Már eleve radikális a XI. fejezet címe is: „*Miért is maradt el az új gazdasági csoda*”, mert ez számonkérés, és a számonkérés nem konzervatív magatartásmód. A számonkérés félreértetlenné válik azzal, hogy „*az átalakuló országok társadalma nem többet és nem kevesebbet várt volna el, mint a második világháborút követő gazdasági csoda megismétlését*” (234. oldal), továbbá hogy társadalmunkat az jellemzi, hogy „*a helyzet javulását természetesnek, a stagnálást azonban már csapásnak tekintjük*” (ugyanott). Ennek a szemléletnek a megalapozottsága vitatható, az azonban nem, hogy valóban ez az átalakuló országok szemlélete, és főként, hogy ez volt az átalakulás idejében. Erre az alapvető kérdésre „*csak részleges és töredékes válaszokat tudunk megfogalmazni*” (235. oldal), ezeket a töredékes válaszokat a szerző pontokba szedi, és e pontokat követve próbálom visszaadni annak lényegét, amit ír.

① A szerző *Kornaira, Jánossyra és Domarra* hivatkozva úgy érvel, hogy a háború utáni újrakezdés lendülete [nem volt] fenntartható (237. oldal), és hogy „*a minőségi és a versenyképességi tényezők [...] már a mag[uk] idejében is a lemaradás irányzatát mutat[ták]*” (ugyanott).

② A „*lemaradás irányzata*” nem csak a felzárkózó országokra, hanem Európa egészére vonatkozik, ugyanis „*az EU-országok [...] már 1975 óta egyáltalán nem mutatják az Egyesült Államokhoz való felzárkózás jeleit, hanem a szakadékok inkább rovásukra tágul*” (238. oldal).

③ „*A beruházások viszonylag kis része valószínűleg meginnovatív kis- és középcégek révén, amelyek a műszaki megújulás hordozói szerte a világon*” (238. oldal).

④ „*Európában a 60-as évek óta folyamatosan csökken a hivatalos munkaidő*” (239. oldal). „*Az európai lemaradás egyik tényezője a mérséklődő munkaráfordítás lehet*” (ugyanott). Továbbá, noha ez külön pontot érdemelne: „*A társadalmi értékrend és az ebből fakadó szervezethez, újítókészség, együttműködési és megújulási hajlandóság nagyobb mértékben határozza meg a*

kimeneteket, mint a bevezető könyvekből megtanult tőke, munka, föld” (ugyanott).

⑤ „A kontinentális európai modell hagyományos gyengeségeként ismert a pénzügyi közvetítés nem kellő mélysége (240. oldal).

⑥ „Amint teret nyer az állami vezérlés az élet minden területén, úgy gyengül az újítókészség” (241. oldal). „Minden egyetemi rangsorban az amerikai és újabbban egyes ázsiai egyetemek állnak az élen. [...] A jelentős tudományos teljesítmények jó része az amerikai és az ázsiai egyetemekhez kötődik, Európa pedig a tárgyalt időszakban elvesztette korábbi vezető szerepét” (ugyanott). Különös örömmel olvastam az egyetemek főiskolásításáról, a bolognai rendszerről írottakat, amelyek pontosan megfelelnek már eleve, ösztönösen, a részletek ismerete nélkül is megsejtett véleményemnek.

⑦ „Sajátos vonásként említhetjük a vizsgált időszak elején kialakított politikai és intézményi struktúrák kifutását, amit a lengyel, az orosz, a magyar esetben tárgyaltunk, Németország esetében pedig számos német elemző állapít meg” (243. oldal). „Az 'unortodoxia' néven folytatott önkényes, egyedül beavatkozásra alapuló, főként újraelosztási célokat követő politika már a 70-es és a 80-as évek világgazdaságában csúfosan megbukott” (246. oldal).

⑧ „A gazdasági csoda elmaradását magyarázhatja az is, hogy a vizsgált országok egy része egy lassan növekvő világgazdasági térségbe, az Európai Unióba integrálódott, Oroszország pedig onnan is kimaradva, kimondottan perifériális helyzetű és rossz teljesítményű országokkal alkotja az Eurázsiai Szövetséget 2012 óta” (246. oldal). „Az Európai Unióról többször is kimutattuk, hogy a vizsgált három évtized egészét tekintve se nem célozta, se nem érte el a gazdasági növekedés felgyorsítását, sem az alapító, sem a később csatlakozó államok körében. A keleti kibővülést az annak eredményességéhez szükséges belső reformok nélkül vitték végbe” (ugyanott).

⑨ „A világgazdaság szóhoz a leggyakrabban a válság kifejezést kapcsolják. Eltekintve

[*egy* szélsőséges] irányzatoktól, közmegegyezésnek tekinthető az, hogy a vizsgált három évtized egésze kedvezett a feltörekvő piacok felzárkózásának általában, és különösen is kedvezett a nyersanyaggazdag Oroszországnak (247. oldal). A felzárkózási folyamat ennek ellenére elakadt, és ezt „biztosan nem lehet a bevett módon a külső körülmények kedvezőtlen alakulására visszavezetni” (248. oldal).

■ A KÖNYVET A „ZÁRSZÓ HELYETT” CÍMET VISELŐ ZÁRSZÓ FEJEZI BE, amelyről már leírtam, hogy szerintem megalapozatlan a szerzőnek az az állítása, hogy írása „némileg váratlanul erősen konzervatívra sikeredett” (249. oldal). A recenziens nem tehet mást, mint hogy megpróbálja bemutatni a XI. fejezetben már alkalmazott módszerrel a szerző állításainak lényegét.

① „A külső és a belső tényezők kölcsönhatásában nemcsak a nagyhatalmak, hanem a kis és a közepes országok esetében is rendre a belső erőviszonyok bizonyultak meghatározóknak” (250. oldal).

② „Minden esetben meghatározónak bizonyult a kormányzás minősége” (ugyanott).

③ „Nem működnek a múlt század diktatúráit működőképessé tevő technikák és megoldások, sem a kommunikációban, sem a termelésben, sem a nemzetközi érintkezés teljes palettáján” (251. oldal).

④ „A tartós előrelépés alapja a jó minőségű emberi tőke” (252. oldal).

⑤ A szerző elemzésének eredménye „jelen-tősen egybevág a Deirdre N. McCloskey háromkötetes, gazdaságtörténeti ihletésű összegzésében kifejtettekkel. Ebben az a radikális gondolat fogalmazódik meg, mi szerint a fejlődés motorja hosszabb távon nem valamely materiális tényező, hanem az értékrend, a meggyőződés és az ezen alapuló közbeszéd, ami a döntéseket formálja” (252. oldal).

Végül a Zárszó utolsó mondata: „Abban bízunk, hogy ha közreadjuk azt, ami az általunk vizsgált, fölöttébb fordulatos három évtized alatt

legjobb tudásunk szerint térségünkben és térségünkkel történt, pontosabban azt, ami ma már erről tudható, akkor elősegítjük a kórisme révén a gyógyulást – ha csak csekély mértékben is” (253. oldal).

A SZERZŐ ZÁRSZAVÁT ELKERÜLHETETLENÜL A RECENZENS ZÁRSZAVÁNAK KELL KÖVETNIE. Szokatlan eljárást kellett választanom, és ez a szokatlan eljárás egyre inkább dominánssá vált, ahogy a szöveg vége felé haladtam. A szöszereinti idézetek már a szöveg elején is szokatlanul gyakoriak voltak, aztán dominánssá, és a recenzió végére kizárólagossá váltak. Nem tehettem mást. Ez az egészen rendkívüli szöveg, amely a szerző több évtizedes ez irányú munkáját összegzi, és páratlan olvasottságán alapul, nem volt másként ismertethető. Emellett

a szerző szövege annyi radikális tételt tartalmaz, hogy folyamatosan bizonyítanom kellett, hogy a szerző valóban azt írta, aminek megírását állítom róla, és ez nem volt megtehető másként, mint így. Annál inkább nem, mert az én véleményem gyakorlatilag azonos a szerzőével, még ha egyes pontokon látok is lehetőséget némiképp eltérő fogalmazásra, sőt nézeteltérésre és vitára is. Az én zárómondatom nem lehet más, mint az elismerés kifejezése ezért a rendkívüli műért, és a rendkívüli kijelentéseket lehetővé tevő rendkívüli bátorságért, valamint annak a reménynek a kifejezése, hogy ez a mű elő fogja segíteni a kórisme révén a gyógyulást, nem is csekély mértékben.

Szakolczai György

Levelezési e-cím: szakolczai1928@gmail.com

IRODALOM

CSABA LÁSZLÓ (1992a). Válság vagy visszaesés? *Közgazdasági Szemle*, XXXIX/2., 93-108. oldal

CSABA LÁSZLÓ (1992b). Kelet-Európa sokk után. *Közgazdasági Szemle*, XXXIX/10., 889-907. oldal

CSABA LÁSZLÓ (1994): *Az összeomlás forgatókönyvei*. Figyelő Kiadói Rt. (újnyomva 1995-ben).

CSABA LÁSZLÓ (1995). A nemzetközi pénzügyi szervezetek és a kelet-európai rendszerátalakító politika. *Közgazdasági Szemle*, XLII/12., 1317-1358. oldal

CSABA LÁSZLÓ (1999). Hogyan maradjunk ki az EU-ból? *Gazdaság*, 7/2., 25-36. oldal

CSABA LÁSZLÓ (2000). A kis országok világgazdasági alkalmazkodása. *Közgazdasági Szemle*, XLVII/9., 662-669. oldal

CSABA LÁSZLÓ (2002). Pótlólagos felvételi követelmény-e az euróérettség? *Külgazdaság*, XLVI/2., 32-46. oldal

CSABA LÁSZLÓ (2004). Stratégiaváltás az orosz külpolitikában? *Külügyi Szemle*, 3/1-2., 98-115. oldal

CSABA LÁSZLÓ (2005). *The New Political Economy of Emerging Europe*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 359. oldal

CSABA LÁSZLÓ (2006). *A fölemelkedő Európa*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 482. oldal

CSABA LÁSZLÓ (2007). *Átmenet – de hova? Társadalmi divergencia Közép- és Kelet-Európában*. In: Muraközy (2007): *Fecseg a felszín és hallgat a mély. Tudatok és tudatalattik a gazdaságpolitikában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 258-285. oldal

CSABA LÁSZLÓ (2008). Életképes modell-e a szociális piacgazdaság? *Távlatok*

CSABA LÁSZLÓ (2009). *Crisis in Economics? Studies in European Political Economy*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 223. oldal

CSABA LÁSZLÓ (2011). *A válságkezelés válsága és a kiút kiüttalansága*. In: Muraközy László (szerk., 2011) Húsz év múlva – vissza a jövőbe. Akadémiai Kiadó, Budapest, 220-257. oldal

CSABA LÁSZLÓ (2013). Európai Egyesült Államokat – de most rögtön? *Köz-Gazdaság*, VIII/1., 19-28. oldal

CSABA LÁSZLÓ (2014a). Átmenettan és közgazdaságtan. *Közgazdasági Szemle*, LXI/1., 53-67. oldal

CSABA LÁSZLÓ (2014b). *Európai közgazdaságtan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, (újryomva ugyanaz év decemberében, e-book: 2017. február)

CSABA LÁSZLÓ (2015a). Közgazdasági ortodoxia – vagy heterodoxia? *Jogtudományi Közlöny*, 75/9., 415-420. oldal

CSABA LÁSZLÓ (2015b). Föderális Európa vagy „nemzetek Európája?”. A pénzügyi válság kezelésé-

nek rendszerbeli következményei. *Magyar Szemle*, XXIV/7–8., 53-76. oldal

CSABA LÁSZLÓ (2016). A magyar paradoxon. Töprengések hosszú távú dilemmákról. *Educatio*, 26/4., 496-508. oldal, www.hier.if.hu/hu/education-részletes

CSABA LÁSZLÓ (2018). *Válság, gazdaság, világ. Adalék Közép-Európa három évtizedes gazdaságtörténetéhez*. Éghajlat Könyvkiadó, Budapest, 255. oldal

SZAKOLCZAI GYÖRGY (2006a). A Fölemelkedő Európa új politikai gazdaságtana. (Könyvismertetés Csaba László: *The New Political Economy of Emerging Europe* c. könyvéről.) *Valóság*, XLIX/7., 114-120. oldal

SZAKOLCZAI GYÖRGY (2006b). A Fölemelkedő Európa új politikai gazdaságtana. (Könyvismertetés.) *Külgazdaság*, L/7–8., 90-99. oldal

SZAKOLCZAI GYÖRGY (2010). *Crisis in Economics? Studies in European Political Economy*. (Könyvismertetés.) *Közgazdasági Szemle*, LVII/1. 91-100. oldal

SZAKOLCZAI GYÖRGY (2018). John Maynard Keynes, a nemzetközi gazdaság keynesi rendje és a Nemzetközi Valutaalap. *Közgazdasági Szemle Alapítvány*, Budapest, 418. oldal